

ПРЕСЛАВИЗМИТЕ В АПОСТОЛСКИТЕ ЧЕТИВА В ХЪРВАТСКИТЕ ГЛАГОЛИЧЕСКИ МИСАЛИ И БРЕВИАРИИ

Искра Христова (София)

Проблемът за състава и произхода на хърватските глаголически мисали и бревиарии, които се появяват от края на XIII в., все още не е изяснен докрай. Има редица доказателства, че в тези служебни книги се съдържат Кирило-Методиевите библейски преводи, както най-ранните преводи на служебните книги, така и Методиевият превод на пълния библейски свод. В хърватските мисали и бревиарии има също и ясни следи от латинско влияние и от преводи на библейски четива, правени въз основа на Вулгата, като латинското влияние по ръкописите се проявява в различна степен¹. Така че е сигурно, че в хърватските служебни сборници има три книжовни пласта: Кирило-Методиевски от най-ранните преводи на служебните книги – Евангелие, Апостол, Псалтир и Паримейник; Методиевски от пълния превод на библейските книги; латински от преводи от Вулгата. Обаче се оказва, че в същите паметници има и четвърти книжовен пласт, и тъкмо за него ще стане дума в тази статия.

Все още не е даден отговор на въпроса откъде глаголическата писменост е достигнала до хърватските земи. Има два възможни пътя: от Северозапад, т. е. от чешките и моравските земи, и от Югоизток, т. е. от България, през Зета, Дукля и Босна. Предположението, че книжовността е достигнала до хърватите от България, е изказвано отдавна, още от Ягич и Вайс, други изследователи, като Михайлов, отстояват тезата, че до хърватите е достигнало направо Кирило-Методиевото наследство, без българско посредничество². Някои изследователи, като Е. Херцигоня и Х. Бирнбаум, смятат, че Кирило-Методиевото книжовно наследство е достигнало до хърватите и от двата източника, първо от Северозапад, а по-късно от Югоизток³.

Най-напред ще изложа фактите, с които се сблъсках при моята работа с текста на Апостола. Целта на изследването ми беше да проследя традицията на текста на служебния Апостол сред православните славяни. В изследването си не включих апостолските четива от хърватските глаголически мисали и бревиарии по две причини. Първо, защото те

¹ Вж. обобщени наблюденията за латинското влияние, както и библиография по този въпрос в *Tandarić, J.* Hrvatsko-glagolska liturgijska književnost. Zagreb, 1993.

² Вж. обобщение на мненията по въпроса в *Михайлов, А. В.* К вопросу о литературном наследии св. Кирилла и Мефодия в глаголических хорватских миссалах и бревиариях, Варшава, 1904; *Алексеев, А. А.* Текстология славянской Библии. Санкт-Петербург, 1999; *Thomson, F. J.* The Slavonic Translation of the Old Testament. – Interpretation of the Bible. Ljubljana, 1998; *Hercigonja, E.* Srednjovekovna književnost. Povijest hrvatske književnosti. 2. Zagreb, 1975; *Birnbaum, H.* How Did Glagolitic Writing Reach the Coastal Regions of Northwestern Croatia? – Croatica, 1995, 6, p. 69-79.

³ Вж. *Hercigonja, E.* Op. cit. и *Birnbaum, H.* Op. cit.

принадлежат към друга литургична традиция. Второ, защото най-достъпният източник, изданието на Берчич⁴, е компендиум от текстове от различни източници, всеки от които има своя текстологична характеристика и своя история. Свържах с текста в изданието на Берчич само при по-особените случаи. В хода на изследването много пъти се натъквах на места, където всички преписи или поне всички по-стари, предатонски преписи съдържат преславски вариант. Дори и в ръкописи с много консервативен текст, за които можем да смятаме, че в голяма степен се придържат към първоначалния (Кирило-Методиев) превод, като Охридския и Струмишкия апостоли, на доста места има преславизми. В тези случаи, в желанието си да се добера до най-ранния, Кирило-Методиевия превод, проверявах какво стои на това място в хърватските източници по изданието на Берчич, но в голяма част от случаите в тях откривах също преславизми.

За да се види по-ясно употребата на думите на съответните места, ще покажа данните от съпоставката на 25 български, сръбски и руски ръкописа от XI до XVI в., чийто списък е приложен в края на статията. Най-ранен е Ен от XI в., а най-късен е апостолът в първата славянска печатна Библия – ОБ от 1581 г. Ръкописите могат да се разделят на две големи групи. В първата влизат Ен, Сл, О, Стр, Гр, С89, С502, С508, С880, С882, С883, Х, Мат, Кп, Т, Ш, Хв. Тези ръкописи в общия случай съдържат първоначалния превод и са обединени под названието *архаична група*. Във втората група влизат С88, С93, С94, С513, Ч, К, ГБ, ОБ. Текстът в тези ръкописи в общия случай следва *атонската редакция*. В архаичната група обаче има много голямо разнообразие от варианти. В различни ръкописи от тази група на различни места се съдържат варианти по *преславската редакция*. Най-често преславският вариант се открива в Т, а също в Сл, Мат, Кп, С502, С89. Но във всички преписи от архаичната група има следи от преславската редакция. Освен това има места, когато във всички преписи от архаичната група, без изключение, се съдържа преславският превод. Преписите по атонската редакция са много по-единни, но при тях също има отклонения. Най-често индивидуални варианти се намират в Ч и ОБ, които съдържат целенасочено редактиран текст, но въз основа на атонската редакция. За всеки топос са показани вариантите по използваните в изследването преписи, а под тях – вариантът у Берчич. Правописът е даден така, като е в първия от изброените преписи.

Ето и някои от случаите, когато в текста на Апостола в хърватските глаголически бревиарии и мисали се откриват преславизми.

Една от най-характерните преславски лексеми е съществителното *послѹхъ* за превод на *μάρτυς*, което заменя *сѣвѣдѣтель* от Кирило-Методиевия превод. Тук трябва да причислим и производните *послѹшество*,

⁴ *Berčić, I.* Ulomci svetoga pisma obojega uvjeta staroslovenskim jezikom. Díl 5. Praha, 1871.

послоушѣствовати, които заменят съответно производните от **сѣвѣдѣтель** при превод на съответните гръцки думи. Откриваме тази замяна в преславската редакция, както на Апостола⁵, така и на Евангелието и на другите библийски книги⁶. Ето няколко примера за употребата на тези думи в текста на Апостола.

Евр 10:28

Сл, О, Стр, Х, С880, С882, С502, С89, Ш, Хв: при (С880: по) двоу или трехъ послѣсѣхъ

Мат: прѣд двѣма или трѣми свѣдѣтели

С93, С94, С88, Ч, С513, К, ГБ, ОБ: при (ГБ: по) двою или тріехъ (Ч: трію) свѣдѣтелъ (Ч: -ю)

I Връбнички бревиарий: прѣд двѣма или тріми послоуѣхи (с. 79-80 у Берчич)

ἐπὶ δυσὶν ἢ τρισὶν μάρτυσιν

2Кор 1:12

Сл, Х, Мат, С502, Кп, Т, Хв, Ш: послоушѣство

С93, С94, С88, К, ГБ, ОБ: свѣдѣтельство

Ч: свѣдѣнье

I Връб. бревиарий: послоушѣство (с. 43 у Берчич)

τὸ μαρτύριον

Рим 13:9

Сл, О, Х, Мат, С880, С883, Ш, Хв: не лъжи (С880: лъжа, С883: лъжоу, Ш: лъже) послоушѣствоуѣши

С882: ни лжи ни послоушѣствоуѣши

Кп: не лъжи не послоушѣствоуѣ

С508, С88: ни лъжи свѣтѣль вѣди (С88: воудѣши)

С93, С94, К, ГБ, ОБ: не лъже свѣтѣлѣствоуѣши

Стр, Ч: липсва този израз

Печатен мисал от 1483: ни лже свѣдокоуѣши (с. 28 у Берчич)

οὐ ψευδομαρτυρήσεις (в част от гр. ръкописи липсва)

1Сол 4:6

С502, Х, С89, Ш, Хв: запослоушѣствовахомъ (Ш: -ствихомъ)

Мат: послюшѣствовахомъ

С93, С94, С88, Ч, ОБ: заслѣтѣлѣствовахѣ

Печатен мисал от 1483: свѣдѣтелѣствовахомъ (с. 69 у Берчич)

⁵ *Воскресенский, Г. А.* Древний славянский перевод Апостола и его судьбы до XV в. М., 1879, с. 73.

⁶ Вж. *Славова, Т.* Преславска редакция на Кирило-Методиевия старобългарски евангелски превод. -В: Кирило-Методиевски студии. 6. С., 1989, с. 99-102.

Διεμαρτυράμεθα

Виждаме, че в два от случаите, когато всички или болшинството преписи от архаичната група съдържат *послоуѣхъ* или производни от него, в хърватските глаголически източници също стои преславската дума. В другите два случая обаче в хърватския печатен мисал намираме глаголи производни от *сѣвѣдъ*. Дали наистина на тези места в хърватския мисал се пази първоначалният Кирило-Методиев превод, е трудно да се каже. Мисля, че тъй като паметникът е достатъчно късен, от края на XV в., не е изключено в него да е намерила отражение и атонската редакция.

Сред най-характерните преславизми е и съществителното *жрѣдѣ*, както и производното от него *жрѣдѣство*, които се появяват на мястото на *воуи* и *воуиство* за превод на *μωρὸς* и *μωρία*. Откриваме тази замяна в преславската редакция на Евангелието и на други библейски книги⁷.

Ето какво намираме в 1Кор 3:18, 19:

1Кор 3:18

Сл, Х, Мат, Хв, С88, Ш, С94, К, ГБ, ОБ: *воуи да вждѣтъ* (К: *вжди*; ОБ: *да вьваѣтъ*)

С93, С502, Т, Кп, Ч: *жрѣ да вждѣтъ* (С502, Т: *вжди*, Ёї: *вѣти*)

I Връбнички бревиарий: *оуродъ воуди* (с. 33 у Берчич)

μωρὸς γενέσθω

1Кор 3:19

С502, Кп, Т: *прѣмждрѣсть во мира сего жрѣдѣство прѣдѣ вѣмѣ* (Кп: § *вѣ*)

и

Сл: *прѣмждрѣсть во вѣсѣко воуиство ѿ вѣ естъ*

Х, Мат, Хв, С88, Ш, С93, С94, Ч, К, ГБ, ОБ: *прѣмждрѣсть* (С93, С94, С88, ГБ: *мждрѣсть*) *во мира сего. воуиство ѿ* (ОБ: *оу*) *вѣ естъ*

I Връбнички бревиарий: *прѣмжоудрѣсть' во мира сего оурод'ство ест' прѣд' вогомѣ* (с. 34 у Берчич)

ἡ γὰρ σοφία τοῦ κόσμου τούτου μωρία παρὰ τῷ θεῷ ἐστίν

Както се вижда, за хърватските бревиарии е свойствена употребата на преславизма *жрѣдѣ*. В първия пример редом с него стои и архаичната форма за императив от трето лице и по този начин текстът в бревиария съвпада напълно с един среднобългарски (С502) и с един руски ръкопис (Т).

Гръцкият глагол *κληρόω* и производното от него съществително се предават в Кирило-Методиевите преводи с *наслѣдити* и *наслѣдѣ*, *наслѣдованиѣ*. В преславската редакция тези преводни съответствия се

⁷ Вж. *Славова*, цит. съч., с. 33-34; *Евсеев, И. Е.* Книга пророка Исаяи в древнеславянском переводе, Санкт-Петербург, 1897.

заменят с причастити (сѧ) и причастіе, може би като по-точни съответствия на гръцкия глагол, който означава буквално `хвърлям жребий`, `разделям на части по жребий`, а оттам - `разпределям наследството чрез жребий`. Тази замяна е характерна за всички библейски книги⁸. Тези преславизми също се откриват в хърватските глаголически паметници.

Гал 3:18

Сл, Кп: аще во ѿ закона овѣтование

С502, X, Ш, С89, Ч: “ “ наследование

Хв: “ “ послѣдование

С93, С94, С88, С513, К, Гб, Об: “ “ наследіе

Мат, Т: “ “ причестіе

I Врѣб. breviарий: аще во от закона причестіе (с. 57 у Берчич)

εἰ γὰρ ἐκ νόμου ἢ κληρονομία

Ефес 1:11

Сл, X, Мат, С502, Хв, Ш, С89, Т: о немѣже и причѣстихом сѧ

С93, С94, С88, К, Гб, Об: о немже и наследници быхѡмъ

Ч: о немже и наследихѡ

Пасмански breviарий: въ негоже и мни прижрѣвление звані есамъ причѣщение (с. 62 у Берчич)

ἐν ᾧ καὶ ἐκληρώθημεν

В Гал 3:18 вариантът в I Врѣбнички breviарий съвпада напълно с Мат и Т, в които явно е отразен преславският превод. По-трудно е да се определи какъв е произходът на превода в Сл и Кп с овѣтование. Може би това е друг преславски вариант, а може да е резултат от някаква по-късна предатонска редакция. В атонската редакция най-вероятно е запазен първоначалният превод.

В Ефес 1:11 в Пасманския breviарий намираме някакъв странен превод, при който вместо лична глаголна форма са употребени две отглаголни съществителни. Този превод изглежда е контаминация между опит за буквален превод на гръцкия глагол с отглаголното съществително прижрѣвление и разпространения преславски превод с причѣщение. В атонската редакция също е даден описателен превод на глагола с наследници быхѡмъ.

⁸Вж. Добрев, И. Текстът на Добромировото евангелие и втората редакция на старобългарските богослужебни книги. - Български език, 29, 1979, с. 15; Славова, Т., цит. съч., с. 78-79; Погорелов В. А. Толкования Феодорита Киррского на Псалтирь в древнеболгарском переводе. Варшава, 1910, с. 171; Карачорова, И. Лексиката на Чудовския псалтир и преславската редакция на старобългарските богослужебни книги. - Български език, 1984, 1, с. 55; Михайлов, А. Опыт изучения текста книги Бытия пророка Мойсея в древнеславянском переводе. Варшава, 1912, с. 376; Евсеев, И. Е. цит. съч.; Златанова, Р. Книга на Дванадесетте пророци с тълкувания. Т. 1. София, 1988, с. 346.

Много характерен за преславската редакция е преводът на φύσις с **вѣщѣ**. Преславските книжовници използват и други съответствия за превод φύσις – **ѣстѣство** (у Йоан Екзарх), **сѣщѣство** (в превода на 13-те слова на Григорий Богослов), **сжѣство** (у Константин Преславски в превода на Словата против арианите)⁹ **сѣставѣ** (в Супрасълския сборник), но в преславската редакция на Апостола φύσις, φύσιςός се предават с **вѣщѣ**, **вѣщѣнѣ** на мястото на **родѣ**, **родѣство**, **родитѣльнѣ**. В Яков 3:7 съответствието **вѣщѣ** се открива във всички преписи от архаичната група. Оказа се, че то стои и в изданието на Берчич, в Бревиарий от 1396 г. Ето каква е картината по преписите:

Яков 3:7

Сл, Х, Мат, С502, С89, Хв, Ш: **вѣсѣѣка во вѣщѣ**

С93, С94, С88, Ч, К, ГБ, ОБ: **вѣсѣѣко во ѣстѣство**

Бревиарий от 1396: **всѣка же вѣщѣ** (с. 85 у Берчич)

πᾶσα γὰρ φύσις

В случая хърватският бревиарий съвпада с останалите преписи от архаичната група, в които се съдържа преславският преводен вариант. В атонската редакция последователно за превод на φύσις се употребява **ѣстѣство**.

Много интересни са преводите на думата παιδαγωγός, при която са се натрупали множество различни съответствия.

1Кор4:15

Сл, О, Мат, С880, С883, С502, С88, С93, С94, ГБ: **ѡце во тѣмѣ**

пѣстоуѣнѣ имате

Стр, ОБ: “ “ **многы пѣстоуѣны** “ “

Кп: “ “ **тѣмѣ оучитель** “ “

Х: “ “ **тѣмоу наставѣникѣ** “ “

Ч: “ “ **тѣмѣ наставники** “ “

Т: “ “ **многы наставники** “ “

С882: “ “ **тѣмѣ петакѣ** “ “

І Врѣбнички бревиарий: **ѡце во и многие наставники имате** (с. 35 у Берчич)

μυρίους παιδαγωγούς

Гал 3:24

Сл, С502, Т: **законѣ казатѣлѣ намѣ вѣстѣ о хѣ** (С502: **вѣ хѣ**)

Кп: **законѣ намѣ вѣстѣ намѣ казатѣлѣ о хѣ**

Мат: **тѣмѣже казатѣлѣ намѣ вѣ ω хѣ Тѣ**

⁹ За старобългарските преводи на φύσις вж. *Гезен, А.* История славянского перевода символа веры. Санкт-Петербург, 1884.

С93, С94, Х, Хв, С88, С89, С513, К, ГБ, ОБ: законъ ꙗкоуѣнь (Х, С89: ꙗкоуѣнникъ) намъ (Хв: +данъ) въ ѿ хѣ (Х, Хв, ОБ: въ хѣ)

Стр: законъ намъ въ ꙗкоуѣнь въ хѣ иса

Ш: законъ педагогъ намъ въѣтъ въ христа

Ч: законъ дѣтководецъ нашъ въѣтъ во хѣ

I Връбнички бревиарий: законъ казателъ намъ вистъ в христа (с. 57 у Берчич)

ὁ νόμος παιδαγωγός ἡμῶν γέγομεν εἰς Χριστόν

Гал 3:25

Стр, С88, С89, С93, С94, С513, К, ГБ, ОБ: ꙗже ни подъ ꙗкоуѣнъ
есамъ

Сл, Мат, Кп, Т: потомъ нѣсамъ подъ казателемъ

Х: оуже подъ ꙗкоуѣнникомъ не есамъ

Хв, Ш: юже не подъ педагодемъ (Ш: педагогомъ) есамъ

Ч: не ище подъ дѣтководцѣ есамъ

I Връбнички бревиарий: по томъ нѣсамъ подъ казателемъ (с. 57 у Берчич)

οὐκέτι ὑπὸ παιδαγωγόν ἐσμεν

Както се вижда, картината е доста пѣстра, но все пак в болшинството преписи от архаичната група и на трите места преобладава преводът с ꙗкоуѣнъ. Този превод се пази и в атонската редакция. Най-вероятно е такъв да е бил Кирило-Методиевият превод. Тази рядка дума, ꙗкоуѣнъ, означава 'възпитател, учител'. Тя е запазена в месецословите на Асеманиевото евангелие и на Остромировото евангелие, под дата 15 юни, при паметта на св. Вит и св. Модест, в календарна бележка с един и същ текст: *стѣхъ мѣченикъ вѣта и модѣста ꙗкоуѣна его*¹⁰. Изглежда думата ꙗкоуѣнъ е имала ограничено разпространение, но все пак е запазена в атонската редакция. По-трудно е да се каже кои от многобройните други варианти трябва да се отнесат към преславската редакция. В 1Кор 4:15 най-вероятно преславският превод е бил с *наставѣникъ*, а също можем да предположим, че съществителното *тъма* е било заменено с прилагателното *мѣногъ*, съгласувано. Такъв е преводът в Т, преписа, за който се смята, че в най-голяма степен отразява преславската редакция, а *наставѣникъ* стои и в Х и Ч, които също често следват преславската редакция. Преводът в хърватския глаголически мисал съвпада напълно с Т и най-вероятно отразява преславската редакция. Трудно е да се каже какъв е по произход

¹⁰ Вж. *Kurz, J.* Evangelium Assemani. Codex vaticanus 3. Slavicus glagoliticus. T. 2. Prague, 1955, с. 298; Старославянский словарь. Под редакцией *Р. Цейтлин, Р. Вечерки и Э. Благовой*. Москва, 1994.

преводът с *оучитель*, който се намира в Кп – може би това е втори преславски вариант, а може да е резултат от индивидуална редакторска намеса, но този превод също е много подходящ в случая. Колкото до загадъчното *пѣтакѡлы* в С882, мисля, че това е думата *пѣдагогы*, зле разчетена от книжовника.

В Гал 3:24 и 3:25 преводът с *пѣстоуѣнъ* се пази в част от преписите в архаичната група, както и в атонската редакция, но намираме и нови варианти. На тези две места най-вероятно преславският превод е *казатель*. Той се открива в Сл, Мат, Кп, С502 и Т – тези преписи, в които най-често се съдържа преславски преводен вариант. В хърватския глаголически брeвиарий също намираме превода с *казатель*. При превода на думата *παιδαγωγός* преславските преводи в двете послания са различни. Може би причината е в това, че редакторите са отчели разликата в значението на гръцката дума в двата различни контекста. В първия случай става дума повече за учител, за някой, който да въвежда в познанието, а в Гал 3:24 и 3:25 се говори по-скоро за опекун, който ограничава действията. В тълкуванието към това място в Тълковния апостол от 1220 г. обаче се пази първоначалният превод, но удължен с нова наставка: *пѣстоуѣнникъ*¹¹. В някои преписи думата не е преведена, а е предадена с *пѣдагогъ*. Възможно ли е непреведеният вариант *пѣдагогъ* да възникне по-късно от преводния *пѣстоуѣнъ*? Възможно е, ако си представим, че последователният Апостол и пълният апракос са възникнали на различни места по различно време (това място е от четивото за 15 четвъртък след Петдесетница). Но ако пълният апракос е възникнал в Преслав, в него би трябвало да е отразен преславският превод, а за преславската редакция е характерна тенденцията гръцките думи да се превеждат. Изглежда така, сякаш има два предпреславски превода, а отделно и преславски. Това е една от трудно разрешимите загадки на старите славянски преводи. В Ч пък е използвана калка на гръцката дума: *дѣтѡводиць*, за разлика от 1Кор 4:15, където Ч се придържа към преславската редакция с *наставѣнникъ*. Тази пѣстрота по преписите, която откриваме при превода на *παιδαγωγός*, е много характерна за архаичната група. Толкова по-впечатляващо е, че в хърватските източници намираме тъкмо преславските варианти.

Думата *ἐπιστολή* в Кирило-Методиевия превод е била запазена като *ѡпистолиѡ*. В преславската редакция тази дума се заменя с няколко славянски съответствия: *кѣнигы*, *поуцѣны кѣнигы*, *кѣнигопоуцѣннѣ*, *посѣланиѣ* (рядко). В атонската редакция навсякъде се превежда с *посѣланиѣ*. На две места в Апостола в архаичната група се появява и превод на

¹¹ *Воскресенский, Г. А.*, цит. съч., с. 317.

ἐπιστολή с воукъви или словосъчетание, в което участва воукъви. Ето как изглежда картината по преписите:

2Сол2:2

Сл, Х, Мат, Ш, С89, Хв: ни $\overline{\text{ДХомъ}}$ ни словомъ (Мат: слоухомъ) ни воуквами

С502: нї $\overline{\text{ДХомъ}}$ нї сл^о нї писанїемъ

С94, С93, С88, ГБ, ОБ: ни $\overline{\text{ДХомъ}}$ ни словомъ (С93: + ни промышлениемъ) ни посланиемъ

Ч: ни $\overline{\text{ДХомъ}}$ ни словомъ ниже епистольами

Печатен мисал от 1483: ни ни доухомъ ни словомъ ни книгами (с. 70 у Берчич)

μήτε διὰ πνεύματος, μήτε διὰ λόγου, μήτε δι' ἐπιστολῆς

Деян 9:2

Сл, Стр, Гр, С502, Ш: проси оу него воукви (С502, Ш: воуковъ) на листъ написанъ (Ш: -ъ)

О: проси оу него воуковъна листвиа

С880: проси оу него воуковъ листъ писанъ

С508, С882, С89, Хв: испроси оу него (С89: $\overline{\text{ѡ}}$ ни $\overline{\text{хъ}}$) книги (С89, Хв: -ъ) на листъ написаны (С89: -ъ)

Ч: проси оу него епистолиа

С93, С94, С88, К, ГБ, ОБ: испроси $\overline{\text{ѡ}}$ него послание (С88, ОБ: -а)

Печатен мисал от 1483: испроси оу него книги на листъ написани (с. 10 у Берчич)

ἤτήσατο παρ' αὐτοῦ ἐπιστολὰς εἰς Δαμασκὸν πρὸς τὰς συναγωγὰς

Преводът с кѣнигы несъмнено е преславски. По-трудно е да се каже дали преводът с воукъви и воукъви на листъ написанъ също има преславски произход или е стоял от самото начало.

Към преславизмите се причислява и наречието вѣтъѣѣ, което, както и наречието вѣзоѣма, в редица случаи заменя по-старото ашоѣтъ, което е характерно за Кирило-Методиевските преводи, но изглежда е било непознато в Североизточна България¹². В Апостола също може да се проследи замяната на ашоѣтъ с вѣтъѣѣ и вѣзоѣма. Както се вижда от приведените примери, наречието вѣтъѣѣ се открива в тези преписи от архаичната група, които в най-голяма степен следват преславската редакция. Същото наречие намираме и в I Връбнички бревиарий.

Гал 3:4

¹² Вж. *Львов, А. С.* Очерки по лексике памятников старославянской письменности, Москва, 1966, с. 20-39.

Сл, Х, Хв: толико прижсте ашоутъ (Х: ошютъ) аще же и ашоутъ (Х: ошютъ)

Мат, Кп, Т: “ “ вѣтѣше аще же вѣтѣше (Кп: вѣтъшетѣ)

С502, Ш: “ “ вѣзоуѣма аще же и вѣзоуѣма

С89: “ “ вѣзоуѣма аще же и тоуѣне

С93, С94, С88, Гб, Об: толика пострадасте вѣзѣма (С88: дотук) аще же (С93: се) и вѣзѣма

Ч: “ “ ашютъ аще же и ашютъ

І Врѣбнички бревиарий: толико приѣсте вѣтѣше ащеже вѣтѣше (с. 56 у Берчич)

τοσαῦτα ἐπάρθετε εἰκῆ; εἶ γε καὶ εἰκῆ

Гал 4:11

Сл, Хв, Ш, Ч: еѣда како ашоутъ троудихъ сѧ въ васъ

Мат, Кп, С502, С88, С93, С94, Гб: еѣда како (Мат: + пришь) вѣзоуѣма “ “

Т: еѣда како пришедъ “ “

Х, Об: еѣда како всоуѣ “ “

К, С89: еѣда како вѣтъѣше “ “

І Врѣбнички бревиарий: еѣда како вѣтъѣше троудихъ се въ вас' (с. 58 у Берчич)

μή πως εἰκῆ κεκορίακα (ἐκορίασα) εἰς ὑμᾶς

Замяната на наречието тѣкмо с тѣуниѣ също е характерна за преславската редакция¹³. Откриваме я на много места в Апостола, а също и на някои места в апостолските четива в хърватските мисали и бревиарии.

Деян 8:16

Сл, Стр, С502, С880, С882, С883, Хв, Ш: нѣ тѣкмо

Ч: тѣкмо же

С508, С89: нѣ тѣуниѣ

С93, С94, С89, Г14, К, Гб, Об: тѣуїѣ же

Печатен мисал от 1483: на тѣунию (с. 9 у Берчич)

μόνον δὲ

1Йо5:5

Сл, Хв, Об: не водоѣ тѣуниѣ

С502, Х, Мат, Ш, С88, С93, С94, Ч, Гб: не водоѣ тѣкмо

І Врѣбнички бревиарий: не водою тѣунию (с. 103 у Берчич)

¹³ Вж. Добрев, И. Апостолските цитати в Беседата на Презвитер Козма и преславската редакция на Кирило-Методиевия превод на Апостола. – Кирило-Методиевски студии. I, 1984, с. 44-62; Славова, Т., цит. съч., с. 110-111, Михайлов, А. В., цит. съч., с. 384, Евсеев, И. Е., цит. съч., Златанова, Р., цит. съч., с. 359.

οὐκ ἐν τῷ ὕδατι μόνον

Интересното е, че в двата примера в атонската редакция стоят различни наречия – в единия случай *тѣуиѣ*, в другия *тѣкѣю*. В атонската редакция и на други места има колебание по отношение на преславските лексеми. Но и на двете места в хърватските паметници намираме преславския вариант.

Преди да направя изводи от представения материал, ще посоча, че следи от преславската редакция се откриват и в старозаветните библейски четива на хърватските мисали и бревиарии. Още преди сто години Райко Нахтигал отбелязва, че в четивата от пророк Даниил се откриват ясни следи от тълковния превод на тази книга, който без съмнение е преславски¹⁴. Още преди него Ватрослав Облак забелязва, че в текстовете от книга Откровение на някои места думата *ἔθνος* се заменя със *страна*, което е един от най-характерните преславизми¹⁵. В последните години З. Рибарова посочи, че четивата от пророк Йона също съдържат ясни следи от тълковния превод¹⁶.

Всички тези наблюдения на различни изследователи са обобщени от А. Алексеев, който казва: “за текстом бревиария нельзя а priori признавать большей текстологической ценности, чем за кириллическими источниками. И тут, и там встречаются черты вторичности, черты более поздних наслоений”¹⁷.

Когато става дума за хърватските глаголически мисали и бревиарии, много по-известни са фактите на латинско влияние върху тях, които са откривани от мнозина изследователи. Но трябва да се отбележи, че човек по-лесно открива това, което търси. Влиянието от Вулгата е търсено целенасочено и последователно. На следите от преславската редакция учените са попадали случайно и са се отнасяли по-скоро с недоверие към собствените си наблюдения, като в изводите си са игнорирали тези факти или поне са ги поставяли на заден план.

Моят извод е, че ако искаме да знаем пътищата, по които е достигнало до нас Кирило-Методиевото наследство, трябва да изследваме хърватските глаголически мисали и бревиарии именно от гледна точка на преславските елементи в тях. Трябва да се проследи на кои места се появява преславски превод, както и да се направи списък на преславизмите, които се откриват в тях. Самите преславизми трябва да се подложат още веднъж на преценка, за да се види кое е със сигурност само преславско и кое би могло да принадлежи и на Кирило-Методиевите преводи. Тук например не

¹⁴ *Нахтигал, Р.* Несколько заметок о следах древне-славянского паримейника в хорватско-глаголической литературе. – В: Древности. Труды славянской комиссии Московского археологического общества. Т. 3., 1902, с. 215-216.

¹⁵ *Облак, В.* Die kirchenslavische Übersetzung der Apokalypse – Archiv für Slavische Filologie, 13, 1890, S. 321-361.

¹⁶ *Ribarova, Z.* Knjiga proroka Jone. – Slovo, 37, 1987, S. 127.

¹⁷ *Алексеев, А. А.*, цит. съч., с. 143.

включих примерите с *надежда* и *надѣяти* сѧ, защото тези думи са твърде разпространени по най-старите паметници и по-трудно може да се твърди, че принадлежат само на преславската редакция. Най-показателни са примерите с *послоуѣхъ* и *послоушѣство*, с *жродъ* и *жродѣство*, с *приуѣстїе*, с *вѣщъ* за *φύσις*, с *наставѣникъ* и *казатель* за *παῖδαγωγός*. Наречията *вѣтъщѣ* и *тѣуиѣ* имат по-малка тежест.

Засега ще се задоволя с извода, че в хърватските мисали и брeвиарии се срещат немалък брой лексеми, които се смятат за преславски. Но трябва да се отбележи още един факт във връзка с Апостола. Известни са два откъслека, писани на глаголица, които се датират от XII-XIII в. И двата съдържат апостолски текст и са писани със сръбски правопис. Единият, Михоновичевият апостол е част от кратък апракос, типична православна служебна книга. В него на няколко места се срещат и кирилски букви. Другият, Гръшковичевият апостол, съдържа откъс от православен служебен Апостол. И двата вероятно са сръбски или босненски, а не хърватски. Такова е мнението и на Ягич¹⁸. Но тези два ръкописа показват късна употреба на глаголица в православни служебни книги. Те са достигнали в западната част на Балканския полуостров, а Гръшковичевият апостол е открит не другаде, а на остров Крък (според Е. Херцигоня той е занесен там от босненските патарени при бягството им след унищожаването на Босненската държава през 1463 г.¹⁹). Те са неоспоримо потвърждение за проникването на книжовната традиция, която идва от българските земи, до най-западните части на Балканския полуостров.

Списък на използваните ръкописи

1. Ен: Енински кратък избран апостол от XI в. пергаментен, старобългарски правопис²⁰.
2. Сл: Слепченски пълен избран апостол от XII в., пергаментен, среднобългарски правопис²¹.
3. О: Охридски кратък избран апостол от края на XII или началото на XIII в., пергаментен, среднобългарски правопис²².
4. Стр: Струмишки кратък избран апостол от XIII в., пергаментен, среднобългарски правопис²³.

¹⁸ *Jagić, V.* Glagolitika. 2. Grškovički odlomak glagolskog apostola. – *Starine*, 26, 1893, с. 1-129.

¹⁹ *Hercigonja, E.* Op. Cit., S. 82.

²⁰ *Мирчев, К. Хр. Кодов.* Енински апостол. Старобългарски паметник от XI в. С., 1965.

²¹ *Ильинский, Г. А.* Слепченский апостол XII века. М., 1912.

²² *Кульбакин, С. М.* Охридская рукопись Апостола конца XII в. - Български старини. 3. С., 1907.

²³ Струмички (Македонски) апостол. Кирилски споменик од XIII век. Подготвиле *Е. Блахова* и *З. Хауптова*. Скопје, 1990.

5. Гр: Гръшковичев последователен апостол от края на XII или от XIII в., пергаментен, хърватски или сръбски, писан на глаголица²⁴.
6. Х: Христинополски последователен апостол от XII в., пергаментен, руски правопис²⁵.
7. Мат: Матичин последователен апостол от XIII в., пергаментен, сръбски правопис²⁶.
8. Кп: Карпински апостол пълен апракос от XIII в., пергаментен, среднобългарски правопис²⁷.
9. Т: Толстовски апостол пълен апракос от XIV в., пергаментен, руски правопис²⁸.
10. С88: последователен апостол № 88 от НБКМ от 1362 г., писан от монах Варлаам, пергаментен, сръбски правопис²⁹.
11. С89: последователен апостол № 89 от НБКМ от XIV в., пергаментен, сръбски двуеров правопис³⁰.
12. С93: последователен апостол №93 от НБКМ от края на XIV в., пергаментен, среднобългарски правопис³¹.
13. С94: последователен апостол № 94 от НБКМ от края на XIV в., хартиен, среднобългарски правопис³².
14. С502: последователен апостол № 502 от НБКМ от края на XIV в., хартиен, среднобългарски правопис³³.
15. С508: апостоли и евангелия кратък апракос, № 508 от НБКМ от края на XIII - началото на XIV в., пергаментен, среднобългарски правопис³⁴.

²⁴ *Jagić, V.*, цит. съч.

²⁵ *Kalužniacki E.* Actus epistolaeque apostolorum palaeoslovenice ad fidem codicis Christinopolitani saeculo XII scripti. Vindobonae, 1896.

²⁶ Матичин апостол. Кънигу приредно дописни члан *Димитрије Богдановић*, Београд, 1981. За него вж също *Jagić V.* Zum altkirchenslavischen Apostolus. I-III, Wien, 1919-1920.

²⁷ *Архимандрит Амфилохий.* Древнеславянский Карпинский Апостол XIII в. с греческим текстом 1072 года, сличенный по древним памятникам славянским XI-XV в. с разночтениями греческими, заимствованы из Нового завета, издания Рейнекия 1747 года. Т. 1-4, Москва, 1885-1888.

²⁸ *Воскресенский Г. А.* Древнеславянский Апостол. Послания св. Апостола Павла по основным спискам четырех редакций рукописного славянского апостольского текста. С разночтениями из пятидесяти семи рукописи Апостола XII-XVI вв. Вып. 1-5. Сергиев Посад. 1892-1908. В изданието е даден текстът на първите пет послания на апостол Павел според Тълковния апостол от 1220 г., Т, Ч и ГБ.

²⁹ *Цонев, Б.* Опис на славянските ръкописи и старопечатните книги на Народната библиотека в София. Т. 1. С., 1910, с. 67-68.

³⁰ *Цонев, Б.*, цит. съч., с. 69.

³¹ *Цонев, Б.*, цит. съч., с. 71-72.

³² *Цонев, Б.*, цит. съч., с. 72-73

³³ *Цонев, Б.* Опис на славянските ръкописи в Софийската народна библиотека. Т. 2. София, 1923, с. 38-42.

³⁴ *Цонев Б.* Опис на славянските..., с. 44-48. За този ръкопис вж също *Христова И.* Наблюдения над ръкопис №508 от сбирката на Народната библиотека "Св. св. Кирил и Методий". – *Palaeobulgarica*, 1993, 2, с. 90-98.

16. С513: изборни апостоли и евангелия, № 513 от НБКМ от първата половина на XVI в., хартиен, писан от Радул със среднобългарски правопис³⁵.
17. С880: кратък изборен апостол № 880 от НБКМ от XIII в., пергаментен, среднобългарски правопис³⁶.
18. С882: кратък изборен апостол № 882 от НБКМ от XIII в., пергаментен, среднобългарски правопис³⁷.
19. С883: кратък изборен апостол № 883 от НБКМ, от XIII в., пергаментен, сръбски правопис³⁸.
20. Шишатовацик пълн изборен апостол от 1324 г., пергаментен, сръбски правопис³⁹.
21. Ч: Чудовски Нов завет на митрополит Алексей от XIV в., пергаментен, руски правопис⁴⁰.
22. Хв: Хвалов ръкопис Университетската библиотека в Болоня, I. 359, от 1404 г., съдържа Евангелие, Апостол, Апокалипсис и Псалтир, пергаментен, сръбски правопис⁴¹.
23. К: последователен апостол № 3916 от библиотеката Чарториски в Краков от първата половина на XVI в., хартиен, руски двуюсов правопис⁴².
24. ГБ: Геннадиевска библия от 1499 г., руски правопис⁴³.
25. ОБ: Острожка печатна черковнославянска библия от 1581 г.⁴⁴.

³⁵ *Цонев, Б.* Опис на славянските..., с. 48-49. За този ръкопис вж. също *Христова, И.* Изборни евангелия и апостоли от XVI в. – В: Българският шестнадесети век. София, 1996, с. 315-328.

³⁶ *Стоянов, М., Хр. Кодов.* Опис на славянските ръкописи в Софийската народна библиотека Т. 3. София, 1964, с. 52-53. За този ръкопис вж. също *Петков П., И. Христова.* Текстологични и лексикални наблюдения над ръкопис №880 от НБКМ. – В: Медиевистика и културна антропология. Сборник в чест на 40-годишната творческа дейност на проф. *Донка Петканова.* С., 1998, с. 442-451.

³⁷ *Стоянов, М., Хр. Кодов.*, цит. съч., с. 54-55.

³⁸ *Стоянов, М., Хр. Кодов.*, цит. съч., с. 56-57.

³⁹ *Miklosich, F.* Apostolus e codice monasterii Sisatovac. Vindobonae, 1853.

⁴⁰ Новый завет Господа нашего Иисуса Христа. Труд святителя Алексея, митрополита московского и всея Руси. Фототипическое издание Леонтия, митрополита московского. М., 1892.

⁴¹ Codex "Christiani" Nomine Hval. Potpuno faksimilirno izdanje originala iz Universitetske biblioteke u Bolonji, I. 359; The codex of Hval Krstjanin. Transcription and Commentary. Edited by *Nevenka Gošić, Biserka Grabar, Vera Jerković, Herta Kuna, Anica Nazor.* Sarajevo, 1986.

⁴² Восточнославянские и южнославянские рукописные книги в собраниях Польской народной республики. *Сост. Я. Н. Щанов. М.*, 1976.

⁴³ Апостолът е издаден фототипно в: Русская библия. Библия 1499 г. и Библия в синодальном переводе. Т. 8. Москва, 1992.

⁴⁴ Острожская библия. Фототипическое переиздание текста с издания 1581 года. Москва-Ленинград, 1988.